

районе располагался один из трех выездов из города, в сторону деревни Катаржа и морской пристани (на мысу, между Шаболатским и Днестровским лиманами), которая известна с 1419 г. К северо-востоку от городских ворот, с внешней стороны городских укреплений, располагалось обширное кладбище (скорее всего, христианское). Два других выхода из города были расположены в юго-западной части внешней линии обороны (дороги к Татарбунарам и Бендерам). С ними также соотносится кладбище, но на этот раз, расположенное в городской черте. Это мусульманский мазар, территория которого соответствовала четырем современным кварталам в пределах ул. Свердлова-Дзержинского и ул. Кирова-Шевченко. Локализация кладбища подтверждается случайными находками погребений в этом городском районе, а также мраморных надгробий с эпитафиями на старо-османском языке (одно датировано 1743 г.). К востоку от Татарбунарских ворот располагался сад, примыкающий к линии обороны в пределах кварталов между Первомайской и улицей Кирова. Другой сад был расположен за пределами городской черты, на нижней прибрежной террасе лимана, к юго-западу от Бендерских ворот.

Несколько маленьких кладбищ находились внутри городских кварталов. Почти все они были связаны с церквями или мечетями. На углу улиц Калинина и Ушакова, согласно историческим планам, локализована мечеть с наибольшим кладбищем к западу от него (вблизи современной школы № 1). Другое мусульманское кладбище XVI-XVIII-го вв. было зафиксировано недалеко от крепости, к юго-востоку от башен № 1-3 Военного двора. Армянская и Греческая церкви также имели свои собственные кладбища. Несколько десятков захоронений доосманской эпохи были зафиксированы в Гражданском дворе, к западу от христианской церкви, во время археологических раскопок под руководством Г. Мезенцевой. После захвата Белгорода турками (1484 г.), на месте церкви появилась мечеть Баязеда Второго (?). На план Ф. Кауффера 1793 г. она отмечена как Султанская мечеть. Еще одно небольшое христианское кладбище XV в. внутри крепости было зафиксировано Гр. Авакяном во время раскопок у восточной стены цитадели, где единичные могилы были выявлены под окном апсиды церкви цитадели. Во второй половине XVIII в. в крепости насчитывалось как минимум семь мечетей.

Ключевые слова: Аккерман, историческая топография, крепость, Османская империя.

УДК 94 (477):614.4 "17/18"

Світлана Каяк

КАРАНТИННІ УСТАНОВИ ЯК ІНСТИТУЦІЇ, АБО ФРОНТИРНЕ НАСЕЛЕННЯ В НОВИХ ДЕРЖАВНИХ УМОВАХ КІНЦЯ XVIII - ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті розглядаються карантинні установи як інституції, які масово з'явилися у південноукраїнському регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та уособлювали не лише медичну службу з метою попередження інфекційної хвороби, а й безпосередній контроль з боку держави за

населенням і територією, що до цього часу відповідали типовим умовам фронтиру. «Устав портовых и пограничных карантинных» 1800 р. надавав цим установам чіткої структури, насичував регіон чиновниками, які мали контролювати рух населення, що продовжувало називати себе козаками. Документи карантинних установ дозволяють прослідкувати продовження традиційних побутових практик фронтирного населення, в той самий час засвідчуючи нові умови життя.

Ключові слова: фронтір, карантинні установи, держані інституції, Південна Україна, прикордонні установи, козацтво.

1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації в Чикаго Фредерик Джексон Тернер виголосив свою знамениту доповідь про значення фронтиру в американській історії, поклавши тим самим початок найтривалішій історіографічній дискусії, яка ведеться донині і яка зробила цілий історіографічний поворот не тільки серед американських істориків щодо власного минулого, а й стала визначальною для розуміння історії світу⁴⁶. Сьогодні прихильників цієї теорії на різних континентах важко порахувати, ще важче усвідомити продукт їхньої інтелектуальної праці. Однак знамениті тези Ф. Тернера продовжують надихати, лишаючись гарним інтелектуальним тлом для роздумів. Цікаво, що до своїх висновків сам Ф. Тернер дійшов, працюючи над дисертацією «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції»⁴⁷. Подібні інституції, на думку Ф. Тернера, а також їхні модифікації, мають колосальні життєві сили, які породжують відповідні державні органи та коригують внутрішні зміни, коли виникають нові історичні обставини⁴⁸. Американці в цьому відношенні якісно відрізнялись від інших народів, оскільки у розширенні свого життєвого простору не зустрічались з іншими народами, що так само збільшувались. Ці зауваги класика американської історіографії мають багато аналогій в історії інших ділянок фронтиру, в тому числі й Степового Кордону Європи та його південноукраїнської складової.

“Закриття” південноукраїнської ділянки фронтиру наприкінці XVIII – на початку XIX ст. збігло в часі з появою державних прикордонних інституцій. Крім типових прикордонних варт,

⁴⁶ Чорновіл І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2015.

⁴⁷ Frederick Jackson Turner. The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A study of the Trading Post as an Institution. – Baltimore: John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 9 Series, XI-XII, 1891.

⁴⁸ Тернер Фредерик Дж. Фронтір в американской истории / Пер. с англ. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2009. – С.13.

застав, служб, митних установ (що є цілком зрозумілим на державному кордоні, який саме в цей час активно формується і часто змінюється ⁴⁹) наприкінці XVIII ст. в Російській імперії нарешті виникають карантинні установи. Передусім їхня поява була викликана частим поширенням інфекційної хвороби, що в той час вже виглядало певним анахронізмом на фоні більш цивілізованих європейських країн, серед яких Росія воліла не просто бути, а домінувати, особливо під час складної зовнішньополітичної боротьби навколо Османської імперії та переорієнтації основного міжнародного вектора на південь і схід. Однак найпоширеніша хвороба, яку називали «чорною смертю» - чума, частіше всього з'являлась саме на південних кордонах з Османською імперією. Крім своєї очевидної ролі у затриманні проникнення хвороби карантинні установи відігравали ще й роль державного контролю і присутності на теренах, які до цього часу лишались вільними від подібної прискіпливої уваги з боку державних інституцій і відповідних чиновників і мали спорадичний характер.

Спроби створення більш-менш чіткої державної карантинної служби в Росії здійснювались неодноразово протягом XVIII століття. Сенатським указом 22 лютого 1755 р. наказувалось створити при всіх прикордонних митницях постійні карантини з медичним персоналом ⁵⁰. Однак коли 1771 р. у сусідніх з Османською імперією польських провінціях, а також в Молдавії і Валахії з'явилась чума, виявилось, що цей указ не був виконаний ⁵¹. Епідемія (а можливо, і пандемія) чуми 1771 р. досягла Москви і забрала життя мало не половини мешканців. Московська влада не зуміла впоратись із складною ситуацією, що викликало народний бунт, на придушення якого були відправлені урядові війська. Однак і після цього із заснуванням відповідних державних інституцій не поспішали.

У той самий час населення Запорозьких Вольностей протягом середини - другої половини XVIII ст. неодноразово потерпало від

⁴⁹ Головка Ю. І. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – Дніпропетровськ, 2002; Джерела з історії Південної України. Том 8 // Формування митної мережі Південної України (1775–1819) / Упорядник Ю. Головка / Передмова: Ю. Головка. – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2007.

⁵⁰ Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. II. (далі – ПСЗ.ІІ). – СПб, 1830. – Т.ІV. – №10365. – С. 317-319.

⁵¹ Змерзлий Б.В. Приватні карантини в інституті карантинної служби Російської імперії в XIX ст. – С. 10.

епідемії чуми⁵². Однак Запорозький Кіш на мав можливості самостійно організувати надійну карантинну службу. До 1755 р. на всьому західному кордоні був лише один Васильківський карантинний будинок, а на півдні їх не було зовсім. Тому купці з Османської імперії на українські землі їздили головним шляхом через Васильків. У 1755 р. були відкриті митниці, які повинні були мати лікарів і давати купцям відповідний дозвіл на перетин кордону. Однак виглядали подібні дії достатньо не певно, були малочисельними на такій великій і мало контрольованій території, якою продовжували лишатись кордони і землі Нової Січі. Тож поширення хвороби і доведення її до стану епідемії неодноразово хвилювало січове керівництво, яке самостійно не могло вирішити це питання. З 1760 р. почав постійно діяти карантин біля Микитиного перевозу, але карантинний режим не було чітко регламентовано.

У 1764-1765 рр. у Криму та Османській імперії епідемія чуми набула загрозливих форм і мала всі шанси стати такою ж у південноукраїнських регіонах. З метою запобігти цьому були використані російські військові підрозділи, які мали “зачинити” кордони – “всі слідуючі з Криму повинні були їхати через Микитино і вичікувати там карантин 6 тижнів, без карантину нікого не пропускати, для чого підсилити форпости, та у степу і по шляхах вдень і вночі чергувати роз’їздам і повертати всіх без винятку на Микитино”⁵³. Однак ніякі карантинні заходи не могли запобігти постійним повсякденним контактам запорожців з їхніми південними сусідами – татарами і турками, які були породжені самим життям у цьому ще мало контрольованому державою регіоні. Застосування військових для розв’язання справи було чи не єдиним можливим для російських можновладців варіантом вирішення доволі складного завдання. А прецеденти створення карантинних інституцій хоч і були малочисельними, однак все одно показували модель вирішення більш важливого питання – державної присутності у регіоні, який продовжувався лишатись фронтирним.

Ситуація для всієї Російської імперії змінилась за часів правління уряду Катерини II, який нарешті зумів відреагувати на зміну військово-політичної, та ще більше економічної ситуації в Європі, коли торгівля стала набувати відповідного статусу й

⁵² Андреева С.С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4(5). – С. 143-151.

⁵³ Там же. – С. 147.

значення у житті держави. Тож 6 травня 1786 р. вийшло “Положение о карантинном доме на острове Сескаре”, що на узбережжі Балтійського моря⁵⁴. Цей документ став зразком для утворення і діяльності інших карантинів. Однак швидко стало зрозумілим, що він не може бути універсальним, особливо у Південній Україні і Криму, де слід було терміново створювати цілу мережу карантинів не тільки через розвиток торговельних відносин з країнами чорноморського і середземноморського басейнів, але й через інтенсивний рух населення, яке хотіло користуватись прикордонними установами заради отримання будь-якого офіційного статусу, а також через постійну загрозу чуми (епідемії якої охоплювали південноукраїнські регіони й на початку XIX ст., особливо 1806 та 1828 рр.).

7 червня 1793 р. був виданий указ “О устройении карантин в Екатеринославской Губернии и Таврической Области”⁵⁵. Враховуючи, що загальних нормативно-правових актів, що регулювали б діяльність карантинних установ на той час ще не існувало, то новоствореним карантинам було наказано керуватися “Положенням...” 1786 р. Начальники карантинів повинні були затверджуватися Сенатом за поданням намісницького правління, а решта службовців - намісницьким правлінням за поданням начальників карантинів. Штат для карантинних установ був достатньо представницьким. Так, для припортових карантинів він складався з наступних осіб: карантинний пристав 7 класу, карантинний пристав зі штаб-офіцерів, карантинний начальник 8 класу, писар, чотири карантинних наглядачі з відставних офіцерів, штаб-лікар або лікар, підлікар, перекладач, митний служитель, чотири гарнізонних унтер-офіцери для утримання караулу і спостереження за пасажирами, тридцять солдатів з гарнізонних батальйонів для караулу при замку біля комор і чумному карантині, два квартирмейстери, двадцять веслярів для 10-веслових шлюпок з матросів порту і шість осіб зі злочинців для чумного карантину⁵⁶. Отже, карантинна установа являла собою достатньо представницьку державну інституцію: такий численний і різнобарвний склад, якому доручалось виконання складних доручень, повинен був мати відповідні приміщення для себе та тих, хто перебував у карантині. А відтак архітектурний облік південноукраїнського регіону відразу змінювався. Відповідно змінювались традиційні козацькі і татарські

⁵⁴ ПСЗ. II. – Т. XXII. – № 16390. – С. 584.

⁵⁵ ПСЗ. II. – Т. XXIII. – С. 436-437.

⁵⁶ Змерзлий Б. В. Створення карантинних установ у Криму в кінці XVIII – початку XIX ст. // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 20-26.

шляхи, які перетворювались на більш модерні. Спочатку ними користувались військові, яких через постійні російсько-турецькі війни у регіоні ставало все більше. Потім до них долучились різноманітні чиновники, які потребували швидкого зв'язку між собою. Отже, офіційний рух у регіоні набув іншого вигляду. Відтак типово фронтирне населення (серед них більшість тих, хто продовжував вважати себе козаками, але тепер вже інших козацьких утворень на кшталт Задунайської Січі, Чорноморського війська вірних козаків, Усть-Дунайського Буджацького війська тощо) мало шукати більш зручних для себе шляхів пересування. Відтак регіон не тільки швидко заселявся, ущільнювався, але й видозмінювався, набував модерних рис. Однак відбувалось це за рахунок того ж самого фронтирного населення, в умовах освоєння фронтиру, зі збереженням відповідних моделей поведінки і повсякденного життя.

Від початку виникнення карантинні установи не мали чітких розпоряджень щодо функціонування. Завершив розробку цього питання на державницькому рівні наступний уряд Російської імперії – часів правління Павла I. Статут майбутньої карантинної служби було доручено розробити таємним радникам: віцеканцлерові графу Паніну, президентові Комерц-колегії князю Гагаріну, державному скарбникові барону Васильєву, генерал-прокурору Оболянінову⁵⁷. «Устав портовых и пограничных карантинов» був прийнятий 7 липня 1800 р.⁵⁸. Відповідно до нього встановлювались карантинні контори двох видів: при сухопутних кордонах і при портах.

Згідно з офіційними розпорядженнями карантинні установи мали з'явитись на кордонах губерній з відповідним збільшенням асигнувань на утримання їх штату (208945 руб. за “Уставом” 1800 р.). Передусім передбачалось заснувати карантинні установи в губерніях, які розташовані в найбільш небезпечних у карантинному відношенні губерніях: Подільській, Новоросійській та Астраханській. Зокрема, у Новоросійській губернії передбачалось відкрити карантинні установи при митницях Дубосарській, Одеській, Козловській, Ахтіярській і Таганрозькій, а також карантинні застави при Керченській та Бугазькій митних заставах⁵⁹.

⁵⁷ Воронина Е.О. Создание и развитие государственной карантинной службы в Российской империи в начале XIX века // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия “Юридические науки”. – Т.25 (64). – 2012. – №1. – С. 216-224.

⁵⁸ Устав портовых и пограничных карантинов. Утвержден в Петергофе 7 дня 1800 г. – М., 1800.

⁵⁹ Устав портовых и пограничных карантинов. – С. 42-43.

Саме цим установам довелося стати доленосними у житті фронтирного населення Південної України початку XIX ст. На них, як і на митні установи, було покладено завдання не лише зашкодити розповсюдженню інфекційної хвороби, а й урегулювати переселенський рух, який з різною інтенсивністю (в залежності від історичної ситуації) відбувався в різні боки кордону.

Карантини, які мали знаходитись неподалік від митниць (на відстані не більше 200 сажень (*На той час одна сажень дорівнювала 213,36 см) мали будуватись за спеціально створеним стандартом і відповідати необхідним умовам. Безумовно, передусім враховувались санітарно-гігієнічні та медичні настанови щодо перешкоджання поширенню хвороби і відповідна доцільність будівель. Тож у південноукраїнських степах з'явились нові архітектурні форми, які мали відповідати урядовим настановам. За "Уставом портовых и пограничных карантин" 1800 р. карантини мали складатись з трьох кварталів на достатній відстані (від 20 до 40 сажень) один від одного, а кожен квартал мав містити два відділення⁶⁰. Карантинні будівлі слід було окопати глибоким ровом, обнести валом, а з середини – садом. У § 10 визначалось головне призначення карантину: "Карантинная контора есть Присутственное место, управляющее всеми делами для карантинного дома касающимися, и неусыпно пекущееся о безопасности и строгом наблюдении правил сим Уставом предписанным, дабы как подчиненные оному, так и выдерживающие карантинный срок, люди, одни отправляли поручаемые им должности и дела со всяким тщанием и без упущения, а другие беспрекословно повиновались тому, что от них из предосторожности взыскиваться будет"⁶¹. Для плідної діяльності карантинних установ затверджувався відповідний штат. Для прикладу наводився штат Дубосарського карантину, який складався з 49 осіб. Серед них карантинні інспектор та товариш, секретар, два перекладачі (повинні вміти читати і говорити грецькою, італійською, турецькою, вірменською мовами, а також вдало перекладати на російську), штаб-лікар, лікарі та комісари на кожний квартал, фельдшери та наглядчі, караульні тощо. У додатку вказувалось, що карантинний караул складався з військ, які розташовувались у прикордонних губерніях. На розгляд губернського керівництва покладалось й залучення злодіїв для робіт при карантинах, на утримання яких також відпускалась достатня сума. Військова команда підпорядковувалась владі

⁶⁰ Устав портовых и пограничных карантин. – С. 3-4.

⁶¹ Там же. – С. 4.

карантинного інспектора, який відповідав за загальну безпеку і діяльність всієї установи.

Діяльність карантинних установ чітко регламентувалась і співвідносились з іншими установами Російської імперії, tworячи один державний організм. Для цього наказувалось вести відповідну документацію на всіх рівнях самого карантину, а тим більше у рапортах вищим губернським установам повідомляти про всі справи і можливі небезпеки. Та найголовнішим для населення прикордонних теренів, яке звикло до вільного безконтрольного пересування, було те, що карантинні контори мали записувати у спеціальні книги всіх, хто витримав карантин з їхніми речами і товарами. Наприкінці року ці книги відправлялись до Комерц-колегії. У той самий час карантинні контори зобов'язувались видавати спеціальні *білети* (своєрідні паспорти) із зазначенням одягу і речей, які були при людині, що витримала карантин.

За “Уставом портовых и пограничных карантин” 1800 р. карантини будувались у місцевостях, з яких можна було вільно спостерігати на значній відстані за навколишніми територіями та контролювати їх. Цьому вигідно сприяли умови Степу. Свого часу Ф. Тернер, порівнюючи французький і англійський варіанти освоєння американського континенту звертав увагу на те, що від самого початку освоєння земель французи створювали менш загрозливі для місцевого населення форми – торговий фронтір⁶². Вони будували форти, але у тих місцевостях, які були зручними для місцевого населення. Тож під їхніми стінами можна було продовжувати вільно займатись полюванням. Аналогічно прикордонні і карантинні установи виникали там, де місцеві мешканці давно мали можливості для перетину і повсякденного спілкування. З їх появою повсякденні практики змінились, але не принципово. Люди фронтиру за бажання легко оминали карантинні установи. І навпаки, за необхідності використовували їх як місця зустрічі, вирішення справ (інколи контрабандних), врешті для отримання документів, що підтверджували особу, для подальшого просування територіями російських губерній.

Кількість карантинних установ не була чітко обумовлена, навпаки в “Уставе портовых и пограничных карантин” 1800 р. зазначалось, що при потребі їх можна збільшувати в залежності від бажання губернського керівництва та епідеміологічної необхідності. Це й відбувалось на початку XIX ст., коли виникли карантинні установи в Одесі, Севастополі, Керчі, Феодосії,

⁶² Тернер Фредерик Дж. Фронтір в американской истории. – С. 22.

Таганрозі, Мариуполі та багатьох інших містах⁶³. І хоча в урядових документах зазначалось, що кількість карантинів збільшується на територіях, які були найбільш небезпечними через поширення інфекційної хвороби, очевидно було їх поява у ново приєднаних до Російської імперії землях Південної України і Криму, швидке та якісне освоєння яких і включення до імперських структур знаходилося під прискіпливою увагою уряду.

Поява карантинних установ, митниць, прикордонних застав обмежили вільне життя населення Степу, яке звикло не зважати на існування (довгий час переважно теоретичне) державних кордонів і внесли значні корективи. Відтепер цей рух ставав повільнішим, особливо через проходження карантинного терміну, який міг тривати до 40 днів. Однак найголовнішим є те, що він став контрольованим. Тож ті особи, які хотіли набути офіційного визнання і статусу, що було важливим і зрозумілим для людей в умовах “закриття” Фронтиру, часто користувались відповідними послугами прикордонних установ.

На початку XIX ст. керівництво Новоросійського краю проводить достатньо вдалу політику щодо заохочення до переселення закордонного населення (мається на увазі передусім особлива категорія так званих “задунайських переселенців”, а також вихідців з Балкан) на землі малозаселеного південноукраїнського краю. Задунайська Січ в ці роки набуває значення “перевалочної бази”, на якій варто недовго побути (рік-два, а можливо й менше), щоб потім отримати “почесний статус” задунайського переселенця і відповідні пільги.

Тож рух населення через державні прикордонні установи пришвидшився. Сам кордон з кожним роком поступово втрачав риси умовності, але довго залишався достатньо прозорим і легким для подолання. Ці зміни можна прослідити, аналізуючи діяльність тих самих прикордонних і карантинних установ, які вели достатню діловодську документацію і відповідне листування.

Особливо показовими, на нашу думку, є засвідчувальні документи на зразок сучасних паспортів. Так звані “білети” (тобто паспорти) видавались як турецькою, так і російською адміністрацією. За своєю формою і змістом вони схожі. Однак російське діловодство, яке в цей час набуває уніфікації, переживає реформи (особливо в зв’язку із запровадженням міністерств), а також через те, що більшість чиновників прикордонних установ лише те й уміли, що писати і часто починали свою службову кар’єру як канцеляристи, демонструє

⁶³ Воронина Е.О. Создание и развитие государственной карантинной службы. – С. 221.

більш віртуозні форми документів, які навряд чи мали велику достовірність.

“Білет” від кошового Усть-дунайського буджацького війська, даний 1807 р. як такий, що відповідає російським нормам, містить наступну інформацію: “объявитель сего войска устьдунайского буджацкого Писаревского куреня козак Сава Хомут бывший на службе в прошлые с турками обе кампании и ныне определивший сына своего на службу на собственном его обмундировании, по прошению его отпущен в дом состоящий Херсонской губернии в Тираспольском уезде для забратия от толь семейства своего и имущества по водворению на землях буджацких сроком на пять месяцев, которому туда и обратно благоволено было чинить свободный пропуск; в прожитии же ему в доме до срока не чинить никаких притеснений; во уверение чего дан сей за подписанием и с приложением печати из Коша войска Устьдунайского буджацкого в лагерях при атаке города Измаилова мая 19го дня 1807 года. За кошевого примьер майор Иван Подлесецкий” (підпис власноручний, печатка)⁶⁴. Варто звернути увагу на підкреслення військової значимості особи, якій видавався цей своєрідний паспорт. На думку місцевих керівників новостворених козацьких підрозділів він мав бути вельми переконливим аргументом для російських чиновників, а відтак не потребував прискіпливої перевірки.

Аналогічний документ з турецького боку має скромніший вигляд, типовий для російської практики ранішого часу (кінець XVIII ст.): “Билет Иван Гарап росту среднего, по сему билету значащийся из Путкальских казаков отпущен из Хедерлезской проливы по Указу от начальства по сему билету с приложением печати, и когда находится будет в крепостях и городах никто да не принудит и не возьмет с него податей, в чем и сей билет ему дан 1223 месяца Сефера 28 дня. По делам поверенный Осман” (підпис кошового, печатка)⁶⁵.

Карантинні контори також видавали подібні документи, які називались “свидетельство”, мали колективний характер (засвідчували кілька осіб відразу), мету їх появи, проходження карантину і стан здоров'я, а також прохання не чинити перешкоди на шляху (в даному випадку мова йшла про бажання турецьких запорожців приєднатися до чорноморців і поселитися на Тамані): “Из Евпаторийской портовой Карантинной конторы

⁶⁴ РДВІА. - Ф.14209. - Оп. 5/165. - Зв. 32. - Спр. 41. - Ч. 2. - Арк. 31; Опублікований: Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса: Астропринт, 2009. – вкладка.

⁶⁵ Держархів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4 за 1805 р. – Арк. 6а.

турецкоподданным Российской нации Запорожцам, а именно: Ивану Фаворову, Андрею Фащенко, Федору Ковалеву, Остапу Миняйлу и Дмитрию Пристенку в том, что прибыли они в здешний порт сего течения 26 числа из Дуная на мореходной лодке с объявлением, что все они уроженцы турецкого владения селения Катирлеза, зашли в здешний порт для запасения водою и прочими съестными припасами, следуют в Атамань к Запорожцам с намерением остаться у них в вечном российском подданстве, все они по выходе на берег были свидетельствованы медицинскими чинами, на коих никаких сомнений к заразе не примечено...”⁶⁶.

Аналіз подібних документів, а також рапортів прикордонних чиновників, які їх супроводжували, свідчить, що як правило, таким шляхом користувались ті козаки, які бажали набути офіційного визнання і відповідного статусу в Російській імперії: чорноморських або усть дунайських козаків. Логічно припустити, що інші козаки, які такого статусу не бажали, спокійно обходили прикордонні установи. Натяки на це знаходимо і в документах (навіть пізнішого часу). Так, після заключення 1812 р. Бухарестського миру, приєднання до Росії Бессарабії, встановлення державного кордону по Дунаю, умови фронтиру продовжували зберігатись. Найбільш виразно вони були помітні у гирлі Дунаю: “в мирном трактате заключенном в 1812 году между Российской империею и Портою Оттоманскою в 4 пункте сказано: что все острова лежащие на Дунае начиная от крепости Измаила до Черного моря остаются независимыми и что на оных подданные обеих держав могут пользоваться, но заведений никаких не делать”⁶⁷. Однак відразу ж там з’явилися люди, яких російські прикордонні чиновники називали “турецкоподданные кубанцы”, “турецкоподданные запорожцы”, “рибалки другого скитающегося рода людей и промышленников”, які почали будувати “землянки, балаганы, хаты, курени”, провокуючи втечу на ці острови люду з обох боків кордону і супутні їм небезпечні акції як, наприклад, крадіжки, дезертирство, втечі селян тощо. Марні спроби російських дипломатів владнати ситуацію розтяглися на роки і тривали з 1816 до 1828 р., аж поки не почалась чергова російсько-турецька війна. В зв’язку з цим капітан флоту 1 рангу Попондопуло рапортом повідомляв наміснику Бессарабської обласності І.М. Інзову (травень 1821 р.): “помянутые рыбаки если не будут приниматься в карантин и зная весьма хорошо положение всех мест нашего берега, принуждены будут изыскивать средства получают тайно, для них необходимое,

⁶⁶ Там само. – Арк. 6а зв.

⁶⁷ Там само. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 23. – Арк. 19.

и чрез то могут подвергнуть границу нашу”⁶⁸. Цікавими є й зауваження турецьких урядовців про те, що вони не можуть навести лад на дунайських островах “через уверения что они (рибалки – С. К.) российскоподданные и с позволения будто в разных местах проживают и производят рыбную ловлю, оставаясь таким образом скитающимися наводят разными своими шалостями пограничному российскому и турецкому начальству всегдашнее беспокойство”⁶⁹. Тож не важко здогадатись, що державна приналежність, так само як і козацький статус змінювався в залежності від того, прикордонна варта якої держави перехопила цих рибалок.

Наступний цікавий сюжет, який дає можливість висвітлити документи карантинних установ, торкається соціальної історії, оскільки дозволяє показати вік та сімейний статус людей, які називали себе козаками або запорожцями на початку XIX ст. Так, із 19 задунайських запорожців, які влітку 1824 р. вирішили перейти на російський бік і оселитися в разі з колишніми устьдунайцями в Бессарабії, чотири чоловіки мали вік більше 20 років, вісім – від 30 і більше років, три чоловіки – більше 40 років, один – 60 років. Всі одноголосно заявили, що “веры православной в исповеди и причастии святых таинств ежегодно бывают (що надто сумнівно з огляду на наявність православних церков в цьому регіоні і типове ставлення фронтального населення до чіткого дотримання, вірніше недотримання, релігійних норм – С. К.), грамоты не умеют, вышли из Задуная в город Одессу и повидержании в тамошнем карантине положенного карантинного термина явились...”⁷⁰.

“Список именной выходцам из заграницы Запорожцам отправляемым в войско Черноморское”, складений при канцелярії новоросійського генерал-губернатора Е.Й. де Рішельє у вересні 1807 р. дає можливість зрозуміти соціальну (матеріальну) різницю між рядовими козаками та старшиною в очах керівників південноукраїнського краю. Так, князь Мещерський як керівник Катеринославської опікунської контори мав видати турецьким запорожцям з коштів, відведених на влаштування колоністів, наступні суми: двом отаманам – Якову Яцко та Микиті Тарану – по 50 р., отаману Миколі Білому, який був разом з дружиною, тестем та п'ятьма дітьми теж 50 р.; писарю Олексію Соколову – 25 р.,

⁶⁸ Там само. – Оп. 214. – Спр. 23. – Арк. 149 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 160.

⁷⁰ Там само. – Спр. 5 за 1824 р. – Арк. 14 зв. Опубліковані свідчення: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828 рр. – Одеса: Гермес, 1994. – С. 91, 93 та інші.

іншому – Олексію Білому, який був разом з дружиною – 30 р.; козакам (всього у списку перераховано 32 прізвища) по 15 р., якщо козак був з дружиною – 25 р., якщо ж з дружиною та дітьми – 30 р. Серед перерахованих 32 козаків лише двоє (Федір Дубина та Яків Кучер) мали дружин, один (Василій Чугунний) – трьох дітей: двох синів і одну доньку, та ще один козак Сава Рибалка – дружину та двох дітей – сина і доньку⁷¹. Цікаво, що дружину і дітей мали, незважаючи на декларовані старі запорозькі звичаї, не тільки звичайні козаки, але й старшина.

Аналіз змісту документів карантинних та інших прикордонних установ свідчить, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. колишнє фронтирне населення активно займалось старими традиційними заняттями, а саме – рибальством та гайдамацтвом, тобто дрібними крадіжками. Випадки контрабанди рідко фіксуються у документах карантинних установ. Однак навряд чи це свідчить про чесність та непідкупність нових російських чиновників. Більшість документів про це мовчить. Очевидно, що представники нових державних інституцій мали вписатися у природні фронтирні умови і продовжувати традиційні для місцевого прикордонного населення заняття, які відтепер стали «козацьким хлібом» й для російських чиновників. Відповідно й ставлення працівників карантинів до фронтирного населення теж особливо виразно не лунає зі сторінок офіційних документів, в той час як дрібні військові керівники і чиновники новоросійського краю на сторінках документів наполегливо формували лише негативний образ запорожців. Про це свідчать як численні скарги, так і поодинокі вислови на кшталт “он соврал как запорожец” (з донесення капітан-лейтенанта флота Акімова І.І. Міхельсону в червні 1807 р.⁷²). Лише вище керівництво краю, переважно представлене іноземцями (Е.Й. Рішельє, О. Ланжерон, головнокомандувач Молдавською армією І.І. Міхельсон) ставились до запорожців позитивно, активно сприяючи вирішенню їх долі, навіть до можливості відновлення Січі на російських теренах в обличчі Усть-дунайського буджацького козацького війська. Отже, і після знищення Нової Січі у південноукраїнському регіоні зберігались типові, хоча й значно модернізовані, для фронтиру умови життя. Карантинні установи відігравали роль передусім державних інституцій, які мали змінювати край, демонструвати присутність і контроль імперії у новоприєднаних регіонах. Карантини сприяли формуванню типового для фронтиру

⁷¹ Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 218. – Спр. 2 за 1807 р. – Арк. 11-11 зв.

⁷² РДВІА. – Ф.14209. – Оп. 5/165. – Зв. 26. – Спр. 77. – Арк. 32 зв.

багатонаціонального населення, що мало знаходити спільну мову, не звертаючи уваги на різні вірування, державну і станову приналежність. Адже в одному карантинному приміщенні могли тривалий час перебувати купці різних національностей. У південноукраїнському регіоні переважало російське, турецьке, венеційське та цісарське купецтво. Тож карантини слугували місцем для ділової зустрічі, вирішення традиційних як для прикордонних теренів справ, які в інших регіонах могли розцінюватись як злочинні. Поступово до них приєднувались й карантинні службовці, які так само мали відповідати вимогам складних життєвих реалій. У зв'язку з цим знов приємно згадати Ф. Тернера, який зауважував, що “американський індивідуалізм призвів до недбалості у відношенні до державних справ...” і мав відповідні наслідки⁷³. Південноукраїнські реалії тривалого фронтирного життя так само на довгі десятиліття забезпечили відмінність цього регіону від решти інших, створивши передусім умови для розвитку нетипових державних інституцій, які мали враховувати місцеву специфіку.

Svitlana Kaiuk

Quarantine agencies as institutions, or Frontier population under the new government conditions of the late 18th – early 19th centuries

The article considers quarantine agencies as institutions that in large numbers appeared in the South Ukraine of the late 18th – early 19th centuries. It was not only medical service for the prevention of disease, but also direct state control over the population and the territory corresponded to the typical conditions of the Frontier until that time. At the end of 19th century American historian F. Turner concentrated on the trading outposts as institutions. The quarantine agencies of the South together with the other borderland institutions performed a similar function.

Despite the need for the emergence and some attempts of establishing the Quarantine services since the beginning of the 18th century, Russian government put this issue on the state level only in the end of 18th – the beginning of 19th centuries by developing the relevant legislative framework. “Statute of port and border quarantines” had been adopted July 7, 1800 and contained clear guidelines concerning to the structure, staff and functional responsibilities of the quarantines. Ones were not only significant as for southern Ukrainian landscape complicated architectural construction but also represented a powerful state institution which included numerous and professional bureaucratic structure. It was supported by military commands subordinated to the quarantine inspector. The quarantine agencies functioned in strong connection with the other borderland institutions, subordinated to higher government offices, and had to report frequently. Thus, ones were essential part of bureaucratic system of Russian Empire. The quarantines had to be built on the open space, what made possible to observe outskirts and control them from significant distance. The conditions of the steppe promoted this. Thereby the quarantines prevented the population movings by well-known ways and prompted to explore new territories and modified the whole frontier landscape which gradually lost its own characteristics.

⁷³ Тернер Ф. Дж. Фронтир в американской истории. – С. 36.

Beside its direct responsibilities, the quarantines also had to control population movements to the different directions of the state borders which also had been forming in the same time as a state institution. The quarantine chairmen issued special certification documents likewise passports which called tickets, where name, last name, specific features of appearance as well as the purpose of visiting were indicated. People who wanted to gain official recognition from the state institutions also tried to use Quarantine services. In South Ukraine the people like this were first of all those who wish to call themselves Cossacks – former Zaporizhians, cossaks of Zadunaiska Sich and Chornomorska Army. In the same time it was not too difficult to avoid these institutions and remain unnoticed. State border still was quite transparent and nominal.

Documents which remained after the activity of the quarantines agencies can be interesting historical source for research of everyday life of Frontier “closure” period. In the beginning of 19th century the guidance of Novorossiysky Kray carried out pretty successful policy aimed at encouraging foreign population resettlement. First of all it was about such a special category so called “zadunaisky” settlers as well as immigrants from Balkans on the sparsely populated South Ukrainian lands. Thus, Zadunaiska Sich in those years became a “transit point”, where people had to live during some time (one or two years, perhaps even less) to get a “honorable status” of zadunaisky settler and corresponding benefits. Intensive moving of the population through the state border which year by year had been losing the features of conventionality, but for a long time remained quite easy to overcome it, can be traced due to activity of frontier and quarantine institutions which conducted strictly state regulated clerical documentation and related correspondence.

Key words: Frontier, Quarantine agencies, State institutions, South Ukraine, Borderland institutions, Cossacks.

Светлана Каюк

Карантинные учреждения как институции, или фронтирное население в новых государственных условиях конца XVIII – начала XIX вв.

В статье рассматриваются карантинные учреждения как институции, массово появившиеся в южноукраинском регионе в конце XVIII – начале XIX вв. и олицетворяющие не только медицинскую службу с целью предупреждения инфекционных заболеваний, но и непосредственный контроль со стороны государства за населением и территорией, которые до этого времени соответствовали типичным условиям фронта. «Устав портовых и пограничных карантин» 1800 г. придавал этим учреждениям четкую структуру, наполнял регион чиновниками, которые должны были контролировать передвижение населения, продолжающее называть себя казаками. Документы карантинных учреждений позволяют проследить продолжение традиционных бытовых практик фронтирного населения, в то же время подтверждая новые условия жизни.

Ключевые слова: фронтир, карантинные учреждения, государственные институции, Южная Украина, пограничные учреждения, казачество.